

УДК 37.015.3:364-787-053.2-054.7(438)(045)

DOI: 10.31499/2706-6258.1(9).2023.279344

ПРАКТИКА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ ЗА КОРДОН (НА ПРИКЛАДІ ПОЛЬЩІ)

Валентина Кушнір, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри дошкільної освіти, Уманський державний педагогічний університету імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0002-9037-8060

E-mail: valkushnir1@gmail.com

У статті висвітлено проблему інтеграції українських дітей вимушених мігрантів до освітнього простору Польщі у період російсько-української війни. Представлено політику допомоги та психолого-педагогічної підтримки дітей вимушених мігрантів в Польщі. Проаналізовано культурно-освітні виклики, які виникли перед дітьми в чужій для них країні. Описано найважливіші труднощі, які з'явилися перед польськими вчителями в період адаптації українських дітей. Окреслено рівень адаптації дітей до нових умов життя через рік перебування їх у Польщі.

За рік перебування українських дітей у польських школах, більшість із них (близько 90%) інтегрувалася в нове суспільство, біля 10% дітей мігрантів ще мають проблеми із мовою та інтеграцією. Для цих дітей ще важко налагодити зв'язки з новим середовищем, однолітками, вони мають проблеми з комунікацією.

Ключові слова: вимушені мігранти; проблеми адаптації; культурно-освітні виклики; освітня політика Польщі; психолого-педагогічна підтримка; інтеграція українських дітей; російсько-українська війна.

THE PRACTICE OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT FOR CHILDREN OF FORCED MIGRANTS ABROAD (ON THE EXAMPLE OF POLAND)

Valentyna Kushnir, Doctor of Sciences in Pedagogics, Professor, Head of the Department of Preschool Education, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0002-9037-8060

E-mail: valkushnir1@gmail.com

The article highlights the problem of integration of Ukrainian children of forced migrants into the educational space of Poland during the Russian-Ukrainian war. The policy of assistance and psychological and pedagogical support for children of forced migrants in Poland is presented. The cultural and educational challenges faced by children in a foreign country were analyzed. The most important difficulties faced by Polish teachers during the period of adaptation of Ukrainian children are described. The level of children's adaptation to new living conditions after a year of their stay in Poland is outlined.

It was found that in Poland during the Russian-Ukrainian war, Ukrainian children were given the opportunity to continue their education in educational institutions, learn the language for free, use social services (free medical care, financial social assistance for each child, financial social assistance

for each immigrant, free residence in the country for 120 days, etc.), legal stay in the country. It was found that during the year of stay of Ukrainian children in Polish schools, most of them (about 90%) integrated into the new society, namely: the children learned the Polish language at the level of communication, established positive relations with the new environment, peers, capable of solving daily life problems within school, family, everyday life; take an active part in the social and cultural life of Polish society; have a satisfactory mental state and physical health; demonstrate adequacy in communication and intercultural relations; feel like whole and integrated individuals.

About 10% of migrant children still have problems with language and integration. It is still difficult for these children to establish relationships with a new environment, peers, they have communication problems. This category of children includes children who have not attended school for a long time, but studied online in Ukrainian schools, who have problems with motivation to study, are still uncertain about their future, often such children are withdrawn, insecure, hostile to others, timid.

Key words: forced migrants; adaptation problems; cultural and educational challenges; Polish educational policy; psychological and pedagogical support; integration of Ukrainian children; Russian-Ukrainian war.

За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) станом на кінець березня 2023 року через війну понад 14 млн українців виїхали зі своїх домівок. Кількість біженців, зареєстрованих у програмі тимчасового захисту в Європі станом на березень 2023 року становить понад 5 млн українців. Найбільше громадян прихистила Польща – 1,5 мільйона, 922 тисяч – Німеччина. Переважна більшість українців, які виїхали за межі України, – це жінки, діти та особи віком до 60 років – 60% [4].

Комплекс проблем дітей, що пережили страхіття війни, має свою специфіку. Ця обставина навіть стимулювала появу термінів «міграційна педагогіка» (Г. Гайсина), «педагогічна адаптація мігрантів» (О. Джулинський), «діти війни», а також відповідні до них напрями досліджень.

Згідно з Міжнародним правом вимушені переселенці є біженцями – особами, які (з тих же причин, що й біженці), змушені покинути місце свого постійного проживання і переселяються в іншу частину своєї країни чи втікають за кордон.

У співвіднесенні понять «переселенець» і «біженець» є підстави, які спонукають їх до зміни постійного місця проживання. Згідно із загальноприйнятою видовою класифікацією вимушені переселенці відносяться до мігрантів і є одним із їх підвидів [5, с. 27].

Аналіз педагогічних досліджень та публікацій засвідчує, що проблема освітньої політики щодо мігрантів за кордоном знайшла відображення у наукових працях українських вчених Олени Локшиної, Аліни Джурило, Оксани Максименко, Оксани Шпарик. У їх дослідженнях подано аналіз освітньої політики країн-членів ЄС щодо біженців з України, описано онлайн-можливості отримання освіти для біженців у країнах Європейського Союзу, вивчено рекомендації міжнародних і неурядових організацій щодо забезпечення навчального процесу в умовах військових конфліктів, тощо.

Проблему освіти біженців з України серед польських дослідників вивчають Robert Kozłowicz (інтеграція суспільна дітей біженців через забаву), Katarzyna A. Biańska-Urbańska (допомога родинам та дітям з України) та ін.

Мета статті висвітлити проблему інтеграції українських дітей вимушених мігрантів до освітнього простору Польщі.

Термін «міграція» походить від латинського слова *migratio* та означає

переміщення, переселення. За визначенням більшості вчених *міграція населення* є механічним переміщенням людей через кордони тих чи інших територій зі зміною місця проживання назавжди, на більш-менш тривалий час або з регулярним поверненням до нього [5].

Як зазначає Ольга Ровенчак, поряд з іншим, міграція розділяється на добровільну, «коли рішення про міграцію приймає сам мігрант», примусову, коли особу через певні законодавчі причини виселяють і мігрант позбавлений права вибору, а до переміщення його примушує вища влада, та вимушену, тобто «зміну місця проживання на певний час або назавжди усупереч бажанням людей, до якої спонукають стихійні лиха, війни, голод, переслідування тощо. У таких випадках у мігранта все ж залишається право мінімального вибору, наприклад, вибору часу чи напрямку міграції [6, с. 130].

Тимчасова вимушена міграція за кордон, яку ми розглядаємо як переміщення індивіда на певний період з планами повернення з одного культурного середовища до іншого з метою забезпечення захисту свого життя та своїх прав, постає суттєвим стресором для мігруючих. Це зумовлено вимогами нового довкілля, що асоціюється з підвищеним стресом. Людина втрачає соціальний капітал, попадає в інше мовленнєве середовище, знижується рівень її задоволеності життям та показник загального самопочуття, як фізичного, так і психологічного.

Вимушена міграція, на відміну від добровільної, характеризується відсутністю *позитивної мотивації* для переміщення, а також зміну умов проживання, за якої стає неможливою нормальна життєдіяльність. В таких умовах, зазначає Олена Блинова, високим є ризик виникнення психічно нестабільних станів чи розладів, зниження самооцінки та рівня домагань [2, с. 7]. Загалом адаптація до нового соціокультурного середовища є складним стресогенним процесом.

Виклики, які долають вимушені мігранти за кордон

Вимушена міграція створює багато проблем як для дорослих, так і для дітей. Особливо, коли вимушене переселення супроводжується сильним стресом і навіть травматичними подіями, як наслідок можуть розвинути різні розлади. Діти більш вразливі, ніж дорослі, до негативних наслідків стресових переживань. Дослідження показують, що травматичні події, які зачіпають людину до досягнення одинадцяти років, у три рази частіше призводять до серйозних емоційних і поведінкових проблем, ніж у людей старшого віку [3, с. 45].

Психологічний стан вимушеного переселенця залежить від його здатності адаптуватися до нового середовища, рівня його прийняття нових умов життя.

Навесні та влітку 2022 року у вимушених переселенців з України спостерігалися різноманітні симптоми емоційних розладів. Найчастіше, це байдужість, депресія, втрата інтересу до життя, загальмованість, що переходить в апатію та депресію, дратівливість, агресивність, неконтрольовані спалахи гніву, підвищена тривожність, збудливість, різкі зміни настрою, фобічні реакції, тощо. У більшості мігрантів спостерігалися незначні розлади сну: безсоння, нічні страхи.

Які причини викликали у людей такі емоційні розлади?

Під час опитувань дорослих та дітей, власних спостережень у волонтерських центрах, бесідах з дітьми нами зафіксовані наступні чинники, які мали великий вплив на інтеграцію вимушених мігрантів і їх дітей в Польщі.

Відчуття тимчасовості, невизначеності зумовлене відсутністю знань і перспектив щодо свого найближчого і віддаленого майбутнього. Це посилювало небажання вимушених мігрантів навчатися, оскільки, на їхню думку, не дає помітних переваг. Більшість людей вважали, що вони мігрують на дуже короткий період (два-три тижні). Невизначеність не дозволяла їм будувати плани, думати про роботу та навчання своїх дітей.

Мовний бар'єр, змушував дітей, підлітків і дорослих відчувати невпевненість у контактах з господарями. Ця невпевненість часто перетворювалася на страх, який призводив до відсторонення або агресії. Крім того, у випадку молоді та дорослих явний брак комунікативної компетенції є джерелом сильної фрустрації, оскільки через неможливість ефективного спілкування вони втрачають вплив на свою ситуацію. Люди, які погано володіють мовою краю, також сприймаються оточенням як менш розумні та менш соціально ефективні. Для дітей, які відвідували школу, незнання польської мови або її недостатнє знання ставало перешкодою для налагодження контактів, вирішення непорозумінь, тощо.

Страх перед незнайомцями. Діти, навіть старші, часто проявляли страх незнайомих людей, уникали їх близькості, потребували проводити час у безпечному місці – під ковдрою, під столом. Деякі діти дуже важко переживали розлуку з матір'ю.

Посттравматичний стресовий синдром, який проявлявся у повторному переживанні травматичної ситуації в нав'язливих спогадах і кошмарах, відчуттях заціпеніння та емоційної неадекватності, бажаннях ізолюватися від інших людей. Крім того, мігранти часто нарікали на відсутність відчуття радості, задоволення від життя, свідомо уникали діяльності та ситуацій, які могли б нагадати про травму.

Одним із факторів, який впливає на інтеграцію мігрантів до нового соціуму є **соціокультурна дистанція** – об'єктивні відмінності в способі життя, в системі цінностей, поглядів, установок між культурою мігрантів і культурою країни їх поселення. На думку британських психологів Adrian Furnham і Stephen Bochner, зазначену у праці «Культурний шок» (1986), чим більша соціокультурна дистанція, тим складніше протікає процес адаптації мігрантів [8].

В еміграції дуже помітне значення рідної культури в житті людини. Науковці послуговуються таким поняттям як національна ментальність, до змісту якого входить психолого-етнічні стереотипи мислення, відчуття, спосіб організації життя, система переконань, уявлень, поглядів носієм якої є певна етнічна група людей.

На новому місці діти-мігранти намагаються жити звичним життям, використовуючи свої стереотипні переконання та звички у новій реальності, поведінкові норми свого народу. З перших же спроб пристосуватися до нової обстановки діти-мігранти переживають психологічну кризу через зміну звичного соціального оточення, перемену соціальних ролей, відчуття «культурного шоку». Вони стикаються з реальністю, де звичні для них норми життя та цінності втрачають свою значимість. У новій реальності потрібно навчитися новому способу співіснування з найближчим оточенням: з однолітками, вчителями в школі, з дорослими в магазині, транспорті та ін. Наприклад, із перших днів перебування в еміграції в Польщі діти відчували різницю в культурі комунікації між дорослими та дітьми, а саме звернення до вчителя у школі, відсутність звернення до учня по прізвищу, а лише по імені, поважливе звернення до учнів класу та ін.

Вимушеному мігранту важко подолати кризовий стан самотійно, для нього важлива допомога зі сторони держави, громади, рідні, психологів. З іншого боку, психологічний стан вимушеного мігранта залежить від його налаштування на нове середовище, рівень прийняття його. Якщо таке налаштування позитивне, то психологічна функціональність адаптації організму проходить швидко. У випадку, коли людина не сприймає нове середовище, чи вороже налаштована до нього, то стресовий стан загрожує стати затяжним і привести до низки серйозних захворювань.

Освітня політика уряду Польщі щодо дітей вимушених мігрантів

На початку російської військової агресії Польща приймала всіх, хто втікав і потребував захисту. Понад 2 мільйони українських біженців із перших днів отримали безпрецедентну допомогу та підтримку від польського суспільства: поляки приймали мігрантів у своїх оселях, забезпечували транспортом від кордону, гуманітарною допомогою.

За понад 7 місяців повномасштабної війни, сусідня країна зазнає рекордних фінансових витрат на допомогу біженцям з України – близько 8 мільярда євро. Більшу частину цих грошей виділяють на забезпечення проживання та соціальні виплати (6,21 мільярда євро), а також на освіту та охорону здоров'я [9].

Найбільше навантаження припало на систему освіти Польщі. Оскільки, зі слів заступника міністра освіти і науки Томаша Ржимковського, станом на квітень 2022 року до польських шкіл було прийнято близько 200 тисяч учнів із України, водночас українською системою дистанційного навчання користувалися близько 540 тис. українських дітей, які проживали у Польщі.

Міністерством освіти і науки Польщі з перших днів прибуття українських дітей на територію країни було розроблено Матеріали для батьків, у яких надано покрокову рекомендацію українською мовою, як записати дитину до закладу освіти країни.

Міністерством були підготовлені Матеріали – рекомендації для батьків щодо підтримки дітей з України з особливими освітніми потребами. Відповідно до них, таким українським дітям була надана можливість користуватися психолого-педагогічною допомогою не залежно від того, чи були наявні відповідні документи.

Значна кількість приватних дошкільних закладів запропонувала українцям тимчасове безкоштовне перебування дітей.

Особливу увагу Міністерство освіти і науки Польщі приділило відкриттю безкоштовних курсів польської мови для тимчасових мігрантів. Зокрема, Міністерством було організовано курси для вчителів та працівників освіти з України на 60 годин.

Така інтеграція в національну систему освіти підтримувалася коштами бюджету Польщі. Міністерством освіти і науки Польщі 23 березня видало лист, в якому були представлені нові законодавчі норми, що полегшували організацію навчання учнів, які приїжджали з України. Міністерство рекомендувало освітнім кураторіям відкривати підготовчі відділення, в яких організувати навчання українських дітей та повністю забезпечувати їх навчальним матеріалом.

Польським урядом було змінено закон щодо кількості учнів у класах, збільшено фінансування освіти, дозволено приймати українських вчителів на посади вчителя та асистента вчителя школи. Для батьків створено гарячу інформаційну лінію з україномовними консультантами. Для дітей, які не знали мови країни, надано можливість її вивчення на додаткових заняттях із польської мови по 2 години щотижня у всіх школах.

Практика психолого-педагогічної підтримки дітей

Психолого-педагогічна підтримка дітей вимушених мігрантів в школах Польщі ґрунтувалася на вирішенні наступних завдань: *турбота про безпеку дитини, подолання мовного бар'єру між вчителем та учнем, забезпечення нормального функціонування дитини у класі, психологічна допомога та створення засад багатокультурної освіти.*

До українських дітей, які почали відвідувати польські школи вчителі ставилися толерантно і бережно, допомагаючи їм адаптуватися до нових умов та інтегруватися в колектив. Серед основних завдань, яке стояло перед польськими вчителями, було забезпечення *відчуття безпеки* дітям вимушених мігрантів. У рекомендаціях для вчителів, зазначалося про важливість у роботі з цими дітьми приділяти багато часу на ознайомлення їх з школою, колективом, організацією навчання, особливостями оцінювання, тощо. Проінформована дитина відчуває себе спокійніше і безпечніше [10].

Опитування дітей влітку 2022 року дало змогу з'ясувати, що діти задоволені вимогами школи, їм подобалося вчитися в нових умовах, отримувати корисний досвід навчання в європейській школі, із захопленням порівнювали українську та польську системи шкільної освіти, виділяючи недоліки та переваги.

Що стосується батьків, то влітку батьків більше хвилювала якість отриманих знань дітей, яка, враховуючи відмінність у мові та програмах, була значно нижча, ніж у польських дітей. Зі слів батьків, на уроках українським дітям часто давали окремі, простіші завдання і не завжди додатково пояснювали. У новому навчальному році значна кількість українських дітей залишилася у тих самих класах польської школи, до яких прийшла ще навесні.

Із першого дня перебування дитини вимушеного мігранта в школі приділялася увага налагодженню *способу спілкування* з учнем для того, щоб подолати комунікативний бар'єр. У більшості польських шкіл було прийнято на роботу українського вчителя на посаду асистента міжкультурного, який добре знав українську систему освіти і володів польською мовою на рівні комунікації. Такий вчитель допомагав дітям у порозумінні з вчителями та однолітками.

Часто в класах обирався бажаний учень чи учениця для допомоги іноземцю в період адаптації. Завдяки цьому учень знав, що в його оточенні є кілька людей, окрім викладачів, з якими він може легко (або принаймні легше) спілкуватися.

Для забезпечення нормального *функціонування дитини* мігранта в класі приділялася увага співпраці з батьками дитини. Міжкультурний асистент був посередником між батьками та вчителями.

Дітей поступово долучали до життєдіяльності школи, задіювали в екскурсіях, спільних святах, додаткових заняттях за інтересами. Відгуки матерів та дітей про польську школу були позитивні. На думку багатьох матерів, відвідування школи та спілкування з однолітками допомогло дітям швидше подолати внутрішню тривогу та адаптуватися до нових умов життя.

У літній період різними благодійними організаціями та фундаціями організувалися для дітей українців пулколонії, табори, розваги, літні школи по вивченню мови задля активної соціалізації дітей та полегшенню процесу звикання до нових умов. Зокрема польською Фундацією Jeden Uniwersytet було організовано в місті Познань Rókolonia Kindernalia, в яких було охоплено близько 200 дітей з України. Діти від дошкільного та старшого підліткового віку мали змогу спілкуватися з однолітками, вивчати польську мову, пізнавати історію, традиції Польщі, відвідувати екскурсії, слухати лекції.

Польща багатокультурна країна. В її школах навчаються велика чисельність іноземців, серед них білоруси і росіяни. Від початку українсько-російської війни в школах привертається увага на важливість толерантного ставлення до громадян усіх національностей в її межах. Для цього вчителями проводяться бесіди з дітьми на тематику міжкультурної толерантності, поваги та прийняття.

Війна приносить у життя людей втрату, невизначеність, почуття страху та тривоги. Вимушеними втікачами за кордон від війни найчастіше стають жінки і діти. Перед ними виникає багато труднощів, вони втрачають звичну повсякденність та впорядкованість життя. Процес адаптації до нових умов життя для них часто складний та стресовий, оскільки супроводжується комунікативним та міжкультурним бар'єром, фінансовими та побутовими проблемами.

За рік перебування українських дітей у польських школах, більшість із них (близько 90%) інтегрувалася в нове суспільство, а саме: діти вивчили польську мову на рівні комунікації, налагодили позитивні зв'язки з новим середовищем, однолітками, здатні до вирішення щоденних життєвих проблем в межах школи, родини, побуту; беруть активну участь у соціальному і культурному житті польського суспільства; мають задовільний психічний стан і фізичне здоров'я; проявляють адекватність у спілкуванні і у міжкультурних відносинах; відчують себе цілісними та інтегрованими особистостями.

Однак варто зазначити, що біля 10% дітей мігрантів ще мають проблеми із мовою та інтеграцією. Для цих дітей ще важко налагодити зв'язки з новим середовищем, однолітками, вони мають проблеми з комунікацією. До такої категорії дітей відносяться діти, які довгий час не відвідували школи, а навчалися онлайн в українських школах, які мають проблеми із мотивацією до навчання, ще невизначені зі своїм майбутнім, часто такі діти замкнені, невпевнені, вороже налаштовані до оточуючих, боязкі.

У цьому контексті варто згадати стадії кризи, запропоновані польським професором Katarzyny Prot-Klinger. Відповідно до кожної часової фази протікання кризи людина відчуває різні відчуття та стани, зокрема,

фаза початкова – перший день: дезорганізація, хаос, шок, страх;

фаза героїчна – перший тиждень: це героїчні зусилля, ризик для захисту життя та власності, дуже високий альтруїзм;

фаза «медового місяця» – після першого тижня, до двох місяців: час, коли спільнота взаємодіє, підтримує одна одну та співпрацює з центрами підтримки, переважають дія та оптимізм;

фаза розчарування – через два місяці, до року і більше: після періоду досвіду підтримки інституцій і неймовірної солідарності виникає відчуття ізоляції, покинутості, відтворюються депресії, самогубства, травми з минулого;

фаза реконструкції – кілька років: саме стільки часу потрібно, щоб повернутися до нормального життя з періодами смутку, жалю, туги, зіткнення з незворотними втратами та труднощами з відновленням життя [7].

Допомога влади, суспільства, волонтерів країни, де перебувають вимушені емігранти, значно полегшує їх процес звикання. Це підтверджує досвід прийняття вимушених переселенців під час російсько-української війни Польщею, політика якої була спрямована на їх фінансову, соціальну та освітню підтримку. Дітям була надана можливість продовжити навчання у закладах освіти країни, безкоштовно вивчати мову,

користуватися соціальними послугами (безкоштовна медична допомога, фінансова соціальна допомога на кожну дитину, фінансова соціальна допомога на кожного переселенця, безкоштовне проживання в країні впродовж 120 днів та ін.), легального перебувати в країні.

Подальшого вивчення потребує питання труднощів комунікації вимушених мігрантів у нових суспільно-культурних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко Т. Ф., Гончар Л. В., Куниця Т. Ю., Биби́к Д. Д. Вимушені переселенці: соціально-педагогічні проблеми і досвід підтримки: монографія / за ред. Т. Ф. Алексеєнко. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. 240 с. URL: <http://surl.li/fearr> (дата звернення: 11.01.2023).
2. Блинова О. Є. Соціально-психологічні засади адаптації вимушених мігрантів. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ: Талком, 2016. Вип. 9. URL: <http://surl.li/gnxqe> (дата звернення: 11.01.2023).
3. Вааранен-Валконен Н., Заварова Н. Психологічна підтримка та допомога дітям, які пережили травматичні події: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. О. Калашник. Київ, 2022. URL: <https://rm.coe.int/manual-for-psychologists-web/1680a9754f> (дата звернення: 11.01.2023).
4. У країнах ЄС перебуває понад 5 мільйонів українських біженців URL: <http://surl.li/gnxyz> (дата звернення: 11.01.2023).
5. Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998–2004. URL: <http://surl.li/gnxnx> (дата звернення: 11.01.2023).
6. Ровенчик О. Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2. URL: <http://surl.li/gnxpb> (дата звернення: 11.01.2023).
7. Prot-Klinger, Katarzyna Reakcja na katastrofę. Postępowanie psychoanalityczne. URL <http://www.aps.edu.pl/media/3550593/spis-tr-kleczynska-czabala.pdf> (дата звернення: 11.01.2023).
8. Culture Shock. By A. Furnham and S. Bochner. Methuen: London. 1986. URL: <http://surl.li/gnxtl> (дата звернення: 11.01.2023).
9. Poland to spend €8.4bn supporting Ukraine refugees in 2022, highest in OECD. URL: <http://surl.li/gnxtx> (дата звернення: 11.01.2023).
10. Rekomendacje systemowe dotyczące integracji dzieci-uchodźców z Ukrainy. URL: <http://surl.li/fear> (дата звернення: 11.01.2023).

REFERENCES

1. Aliksieienko T. F., Honchar L. V., Kunytsia T. Yu., Bybyk D. D. (2020). Vymusheni pereselentsi: sotsialno-pedahohichni problemy i dosvid pidtrymky. T. F. Aliksieienko (Ed.). Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. URL: <http://surl.li/fearr> [in Ukrainian].
2. Blynova O. Ye. (2016). Sotsialno-psykholohichni zasady adaptatsii vymushenykh mihrantiv. *Aktualni problemy psykholohii*. Kyiv, Issue 9. URL: <http://surl.li/gnxqe> [in Ukrainian].
3. Vaaranen-Valkonen N., Zavarova N. (2022). Psykholohichna pidtrymka ta dopomoha ditiam, yaki perezhlyly travmatychni podii. Navchalno-metodychnyi posibnyk. O. Kalashnyk (Ed.). Kyiv. URL: <https://rm.coe.int/manual-for-psychologists-web/1680a9754f> [in Ukrainian].
4. U krainakh YeS perebuvaie ponad 5 milioniv ukrainskykh bizhentsiv. URL: <http://surl.li/gnxyz> [in Ukrainian].
5. Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana, 1998–2004. URL: <http://surl.li/gnxyz> [in Ukrainian].
6. Rovenchuk O. (2006). Vyznachennia ta klasyfikatsii mihratsii: nablyzhennia do operatsiinykh poniat. *Politychni menedzhment*, 2. URL: <http://surl.li/gnxpb> [in Ukrainian].
7. Prot-Klinger Katarzyna, Reakcja na katastrofę. Postępowanie psychoanalityczne. URL <http://www.aps.edu.pl/media/3550593/spis-tr-kleczynska-czabala.pdf> [in Poland].
8. Culture Shock. By A. Furnham and S. Bochner. (1986). Methuen: London. URL: <http://surl.li/gnxtl> [in English].
9. Poland to spend €8.4bn supporting Ukraine refugees in 2022, highest in OECD. URL: <http://surl.li/gnxtx> [in Poland].
10. Rekomendacje systemowe dotyczące integracji dzieci-uchodźców z Ukrainy. URL: <http://surl.li/fear> [in Poland].